

"XVIII - XIX YÜZİLLİKLƏRDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TƏSVİRİ ("QARABAĞNAMƏ" ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)" "DESCRIPTION OF THE CITY OF SHUSHA IN THE 18TH - 19TH CENTURIES (BASED ON THE WORKS OF "KARABAKH-NAME")"

Dr. Bayram Quliyev Dr. Bayram Quliyev

Xəzər Universitetin, Tarix və Arxeologiya departamentinin müəllimi Lecturer of the Department of the History and Archeology of Khazar University.

Baku, Azerbaijan / Baki, Azərbaycan

e-mail: bayramqulusoy@yahoo.com

Pages / səhifələr – 50-55

<p>UOT UDC: 09.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0001-5041-3645</p> <p>DOI https://doi.org/10.59849/2788-9831.2023.6.50</p> <p>Daxil oldu Received: 08.05.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 02.06.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli</p>	<p>Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, qaynaq, tarix, Qarabağnamə</p> <p>Xülasə Məqalədə Şuşa şəhərinin tarixinə, Şuşa qalasının tikintisinə, Şuşa şəhərinin adının mənası anladılır. Məqalədə əsas qaynaq olaraq Qarabağnamələrdən və ilk dəfə olaraq Şuşa şəhərinə həsr olunmuş digər mənbələrdən götürülmüş parçalardan da istifadə edilmişdir.</p> <p>Key words: Karabakh, Shusha, source, history, Karabakh-name</p> <p>Summary The article is devoted to the history of the city of Shusha, the construction of the Shusha fortress, the meaning of the name of the city of Shusha. The article also uses the primary source of Karabakhname and fragments from other sources dedicated to the city of Shusha.</p> <p>Ключевые слова: Карабах, Шуша, источник, история, Карабах-наме.</p> <p>Резюме Статья посвящена истории города Шуша, строительству Шушинской крепости, значению названия города Шуша. В статье также используется первоисточник Карабахнаме и фрагменты из других источников, посвященных городу Шуша.</p>
---	---

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhəri 44 günlük "Vətən Savaşı"ndan sonra 8 noyabr tarixində işğaldan azad edildi. Bu zaman müşahidə olundu ki, şəhərin XVIII – XIX yüzilliklərə aid tarixi-mədəni binalarının əksəriyyətinin dağıdılıb. Bu istənilməyən durum Şuşanın şərq və Avropa memarlıq gələnlərinin sintezindən ibarət şəhərsalmasının olması gerçəyini dəyişmir. Şuşa şəhərinin unikal özəllikli quruluşu XIX yüzillikdən etibarən dəfələrlə çeşidli yönərdən araşdırılsa da həmin dövrü əks elətdirən tarixi qaynaqlar əsasında bu problem həllini tapmamışdır.

Bunun bir əsas səbəbi də dövrə dair ilkin qaynaqların daha çox siyasi proseslərin

təsvirinə yer ayırmasıdır. Şuşa şəhərinin istər dağıntıdan öncəki, istərsə də dağıntıdan

sonrakı təsvirinə diqqət etsək görmək mümkündür ki, burada həm qotik, həm də barokko üslubunda elementləri olan, lakin şərq ənənələri ilə inşa edilən binalar mövcud olmuşdur. Məqalədə bu problemin dövrün ana qaynaqlarında əks olunma səviyyəsi ilə bərabər hazırda da aktual olan Şuşanın adı, ilkin qaynaqlarda Şuşanın müxtəlif yönərdən təsviri və digər bir neçə məsələlərə də toxunulmuşdur.

QISACA “QARABAĞNAMƏLƏR” HAQQINDA

Azərbaycan tarixçiliyində Qarabağ xanlığının tarixinə dair yazılan təxminən ondan artıq ilkin qaynaq ümumiləşdirilərək “Qarabağnamə” adlandırılır. Əslində bu əsərlərin hamısının adı “Qarabağnamə” deyil. Bu ad Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının eyni adlı əsərinin adından törəmiş və Sovetlər Birliyi zamanında ümumiləşdirilmiş ada çevrilmişdir (Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, XIX əsr:). Lakin bu əsərlərin Mirzə Yusif Qarabağının “Tarixi-safi” əsərini çıxmaqla demək olar ki hamısının adında “Qarabağ” sözcüyü işlənmişdir. Buna örnək olaraq Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmmədxan bəy Qarabağının “Tarixi-Qarabağ” əsərinin adını çəkmək olar (Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmmədxan bəy Qarabaği, 1877:). Əsərlərin demək olar ki hamısı Qarabağ xanlığının yarandığı dövrdən başlayır və həmin xanlığın Çar Rusiyası tərəfindən işğalına qədər olan dönəmi əhatə edir.

Yarandığı dövr, siyasi quruluş, müəllifinin etnik kimliyi və onların iqtisadi durumu ilkin qaynağa təsir edən başlıca amillərdən biridir. Heç şübhəsiz ki, bu özəllik “Qarabağnamələr”də də müşahidə olunur. Bu əsərlərin demək olar ki, hamısı Azərbaycan torpaqları çar Rusiyası tərəfindən işğal olunandan sonra yazılmışdır. Bu durum da qaynağın verdiyi məlumatlara təsirsiz ötürülməmişdir. Müəlliflər Rusiya haqqında olduqca yumşaq formalı ifadələrdən istifadə

etmiş və rus işğalını təbii zərurət imiş kimi göstərməyə çalışmışdır. Bundan başqa Qacar dövlətini bəzən İran kimi təqdim edən müəlliflər Qarabağ xanlığı ilə Qacarlar arasındakı savaqları sanki bir düşmənlə savaşırmış kimi təsvir etmişlər (Qarabağnamələr-1, 2006: 92). Bu fikrimizi daha dəqiq aydınladan Mirzə Yusif Qarabağının əsərindən bir parçaya nəzər salmaq kifayətdir: “General Mədətov isə Şuşa qalasının içərisinə daxil oldu. Burada yaşayan müsəlman əhalisi Mədətovu görməyə çox şad oldular və ona xidmət etməkdə özlərini çox xoşbəxt hesab etdilər. O şəxslər ki, qüvvətli, vüqarlı Rus dövlətinə qulluqda və itaətdə sədaqət göstərmişdi, onlara yeni vədlər verildi, o adamlar ki, aqlının azlığından qızılbaşlarla birləşib, Rus dövlətinə qarşı qiyam və düşmənçilikdə bulundular, onlar tənbeh və təhdid olundu” (Qarabağnamələr-2, 2006: 96). General Mədətovun Qarabağda törətdiyi vəhşilik və qırğınlar digər qaynaqlar ilə sübut olunmuşdur. Bu ayrıca bir tədqiqat mövzudur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu məsələlərə görə müəllifləri qınamaq doğru olmaz. Bu onların subyektiv fikirləri deyildi və Çar Rusiyasının birbaşa təsiri ilə yazılmışdı.

Bəhs etdiyimiz əsərlərdə Şuşa şəhərinin təsvirinə gəlinə, çox təəssüf ki tam ətraflı məlumatlara rast gəlmək olduqca çətinidir. Buna baxmayaraq “Qarabağnamələr”in verdiyi məlumatlar olduqca qiymətlidir. Əsərlərdə daha çox siyasi proseslər əks olunduğu üçün şəhər haqqında sadəcə Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair” və Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi-cədidi-Qarabağ” əsərlərində təsviri bilgilərə rast gəlinir. Bu bilgilər də tam olaraq məsələni aydınlatmağa yetmir. Lakin, Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması ilə bağlı məsələlər demək olar ki, bütün “Qarabağnamələr”də öz əksini tapmışdır (Qarabağnamələr, 2020:).

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN ADI: ŞUŞA, ŞİŞƏ YA ŞUŞİ?

İstər 44 günlük “Vətən Savaşı”ndan öncə istərsə də sonra Şuşa şəhərinin adı çeşidli formada tələffüz olunmuşdur. Bunlardan ən yanlış olanı bu adın “Şuşi” kimi tələffüzüdür. Bunun başlıca səbəblərindən biri şəhərin adının əski yazıda iki formada “Şuşə” (“شوشه”) və “Şuşa/i” (“شوشی”) kimi yazılmasıdır. Birinci yazılış şəkli daha uyğundur və şəhərin adını təsvir edir, bu ad hazırda da dilimizdə olan “şüşə” sözünün ekvivalentidir. İkinci yazılış isə bu adın sonradan işlənən versiyasının əski həriflərə yazılışındadır. Burada qarışıqlıq yaradan əsas səbəb sözün sonundakı “Ya” (“ی”) hərfidir. əslində söz “Şuşa” adının yazılması üçün doğru formada istifadə olunmuşdur. Bu sözü bəzi insanlar məqsədli və ya məqsədsiz şəkildə “Şuşi” kimi oxumuşlar. Sözün sonundakı “Ya” hərfi hər zaman “i” səsini vermir və xüsusi adların yazılışında vurğulu, uzun “a” səsini də ifadə edir. Buna misal olaraq “Musa” (“موسى”), “İsa” (“عيسى”) adlarını göstərmək olar.

Başqa bir problem ondan ibarətdir ki, bu şəhərin adı “Şuşə”, yaxud “Şuşa” olmuşdur. Yaxud da nə zaman bu ad “Şuşa” kimi tələffüz olunmağa başladı. Bunun üçün ilkin qaynaqlara baxdığımız zaman burada şəhərin adının daha çox “Şuşə” və ya “Şişə” yəni “şüşə” kimi işləndiyi görmək mümkündür (Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmməd xan bəy Qarabaği, 1877.; Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, XIX əsr.). “Şişə” və ya “Şuşə” adının “Şuşa” kimi tələffüz olunmasının əsas səbəbini ən gözəl Məhəmməd Əmin Rəsulzadə izah edir. “Tiflisdən Moskva qəzetələrinə verilən xəbərə görə Qafqasiya müsəlmanları bu qərara gəlmişləri ki, bundan sonra Yelizavetpola - Gəncə, Aleksandropola - Gümrü və Nuxaya - Şəki, Şamaxıya - Şirvan, Şuşaya - Şişə, Bakıya da Badukubə desinlər. Hətta məşhur şəhərlərin adları müsəlman qəzetələrində həmən bu qərar ilə yazılmağa başlamışdır.” (Rəsulzadə,

1915:). Məlumatı nəzərdən keçirərkən belə aydın olur ki, Çar Rusiyası zamanında Gəncə şəhərinin adını “Yelizavetpol” olaraq dəyişdiyi kimi, “Şişə” adını da “Şuşa” olaraq dəyişdirilmişdir. Çox güman ki, ruslar “Şişə” adının tələffüzündə çətinlik çəkdiyə görə “Şuşa” kimi tələffüz etməyi üstün tutmuşlar. Ona görə də “Qarabağnamələr”in bir qisminə bəzən “Şuşa” adına rast gəlinir. Belə bir sonuca varmaq mümkündür ki, bir çox şəhərlərimizin əski adı özünə qaytarılarsa da Şuşanın adı dəyişmədi. Bu əsasən adın tamamilən dəyişdirilməyib fonetik dəyişikliyə uğraması ilə bağlıdır. Yəni sözün leksik baxımdan başqa sözlə dəyişdirilməsi baş verməyib, söz daxilində fonetik dəyişiklik edilib.

ŞUŞA ŞƏHƏRİ “QARABAĞNAMƏLƏR”DƏ

Şuşa şəhəri XVIII yüzilliyin sonlarına yaxın formalaşmağa başladı, XIX əsrdə bir çox əlavə tikililər ilə genişləndi və mükəmməlləşdi. Bu elə bir zamandır ki, yerli şərq ənənələri ilə formalaşmış Azərbaycan memarlığında Avropa elementləri – xüsusilə barokko və qotik üslub sezilməyə başlayır. Bu Azərbaycan mədəniyyətinin tolerantlıq özəlliklərinin olduğunu göstərməkdədir. Bundan başqa Şuşa şəhəri inşa olunarkən buradakı qeyri- müsəlmanlar da nəzərə alınmış, xristian məbədinin inşasına diqqət ayrılmışdır.

Şuşa şəhəri ilə bağlı “Qarabağnamələr”də önümüze çıxan ilk bilgiler Şəhərin inşa olunması ilə bağlıdır. Azərbaycanın digər xanlarının Qarabağ xanlığı üzərinə hücumları Pənahəli xanı məcbur etdi ki, daha əlçatmaz yerdə qala tikdirdin. Ona görə də bir çox tarixi qaynaqlarda Şuşa adı bəzən Qala kimi də işlənir. Şuşa şəhərinin tikilməsi ilə bağlı Mirmehdi Xəzani öz əsərində yazır: “Bir tərəfi güşad ola ki, yaylaqda onların qaladan xəbərdarlığı və əlləri üzülməyə və mütləğa qəvi olan düşmənlər onu təxir etməyə qadir olmayalar və bu məsləhəti

Məlik Şahnəzər bəygilə həmişə sədaqət və xeyirxahlıqda var idi, eylədilər. Onun məsləhəti və rəhnümalığı və səvabdidi ilə bu Şuşa qalasının binasına müsəmməm oldular. Pəs əvvələ neçə nəfər əhli-vüquf və kardan kamil və aqıl əşxaslardan göndərdilər ki, ətraf və cəvanibdən şöylə qala binası üçün yer tapsınlar. Pəs gedib gəzib və baxıb həmin Şuşa qalasının yerini ki, şul vaxtda Şuşa kəndinin sakinlərinin cüzvü otlaq və biçənək yerləri idi tapıb, gördülər ki, hər babda layıqdır. Nəhayət, içində bir cari suyu yox idi, məgər inki iki-üç balaca çeşməsi var idi ki, şöylə cəmiyyətikamil və şəhri-qabil üçün kifayət edən deyildi. Pəs səlah və məzənnə olan yerlərdən sudan ötrü quyu bina etdilər, gördülər ki, su çıxar. Məlum əksər məkanlarından su çıxandır. Gəlib mərhum Pənah xanı hali eylədilər və xan özü də neçə nəfər xəvasları ilə gəlib baxıb, bu növ qabil gördülər. Bəd əz an təmirinə ağaz edib 1170 hicridə mütabiqa sənəyi məsahiyyə 1753-cü ildə qalanı qayıdırib tamam Şahbulaqda olan evlərin və əyan və əşxas məliklər və ilet kəndxudaları və böyüklərinin və mülazimlərinin evlərini oraya gətirib və əlavə kəndlərdən və iletin bəzilərdən çox evləri köçürüb gətirib qala içində onlara yurd, məqam və mənzil verib mərqup olan şəhər və abadanlıq qayırdı. Adını Pənahabad qoyub o ism ilə pullar məskun etdilər ki, avazası iqlimlərdə məşhur oldu.” (Qarabağnamələr-2, 2006: 137). Yeni şəhərin harada salınacağı məsləhətini Məlik Şahnazardan alan Pənahəli xan bu yerlərə özü gəlir və buranı çox bəyənilir. Lakin burada axar su və bulaq olmadığı üçün quyu qazılmasını əmr edir və quyudan su çıxınca Şuşa şəhərinin tikilməsinə razılıq verir (Qarabağnamələr-1, 2006: 47). Mirzə Camal Cavanşir bildirir ki, “o vaxta qədər burada yaşayış evləri yox idi. Bura, şərq tərəfdə, qalanın altı verstliyində yaşayan Şuşa kəndi əhalisinin əkin yeri və otlığı idi.” (Qarabağnamələr-1, 2006: 131).

Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi

vəziyyətinə dair” adlı əsərində Şuşa şəhərini təsvir edərkən bildirir: “Cənub-şərq tərəfdən Şuşanı hər iki tərəfdən hündürlüyü 200 sajəndən (426 metr) çox və eni 100 sajənə (213 metr) qədər olan sıldırım qayalı dərə əhatə edir. Ağa Məhəmməd xan ... Şuşanı tutmaq fikrində olduğu bu dərənin üstündə gözəl bir bürc var idi. ...həmin dərə Xəzinə qayası adlanır. Həmin bürcdən aşağıda sanki qayaya yapışmış bir qəsir vardır; oradakı kahadan soyuq bir bulaq axır. Bu qəsir vaxtilə ən qorxulu zamanlarda əhalinin etibarlı sığınacaq yeri olmuşdur. .... Cənub tərəfdən, Kirs dağından Şuşaya bir nəzər saldıqda ətklərində bu şəhərin yerləşdiyi alınmaz qaya ilə şəhərin yarımdairəvi görünüşü duman arasından, içərisində maye qaynadıldığına görə buxarlanan nəhəng bir mis qazanı xatırladır...” (Qarabağnamələr-1, 2006: 194-195).

Mirzə Yusif Qarabaği Şuşa şəhərinin ilkin inşa edilməsinin başlanılması haqqında yazır: “Şəhər cənub-qərbdən, şimal-şərqdən, həmçinin qərb və cənub tərəfdən piyada və qeyriləri üçün gediş-gəliş mümkün olmayan möhkəm hasar və təbii sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Divar çəkmək üçün şəhərin aşağı tərəfini və bir də şərq tərəfinin bəzi yerlərini ölçdülər. Bu işdə kənd əhli, mahalların məlikləri, ellərin başçıları ilə bir yerdə çalışaraq, beş arşın (3 metr 75 santimetr) hündürlüyündə, iki arşın (1 metr 50 santimetr) enində bir divar hördülər” (Qarabağnamələr-2, 2006: 23).

Qala divarının inşasından sonra şəhərin tikilməsinə başlanılmışdır. Bu haqda Mirzə Rəhim Fəna “Tarixi-cədid-Qarabağ” adlı əsərində belə məlumat verir: “Köç başlanmaq ilə Pənah xan şəhərin yerinə baxıb öz şəxsi dəstgahından ötrü bir tərəfdən güşadə və vəsi bir qitə yerdə, daş və əhəng ilə bir möhkəm hasar çəkdirib əvvəl xaricdən əndərun, daxil yerdə neçə pişxidmət otaqları və yemək mənzili, sonra özündən ötrü mötədid otaqlar, qonaq otaqları, ondan sonra hərəmxana otaqları, hamam, məscid, sonra bir böyük

mətbəxxana təmir etdirir. (Bu dairə sonra Əhməd xan oturan evdir.) Bu hasara yavuş göz qabağında bir müsəttəh divan otağı, sonra məhdud bir surətdə xaricdən baxan bir mənzərədə otaqlar yapdırar, xaricdən varid olanları görməkdən ötrü. (Bu otaqlar Mehdiqulu xan oturan xoş mənzərə evləridir.) Ondan sonra məşriq tərəfdən qaya başında otaqlar yapdırır. (Məhəmməd həsən ağa oturan evləridir.) Sükunət fikri ilə gələnlər dəxi hər kəsi öz əhvalına münasib yerdə özü üçün məskən və məva bina edirlər. İbtidada hamı müsəlman səkənəsi olduğuna orta hesab olunan bir yerdə böyük məscid, mütəəddid hamamlar, bazar yeri və sair ləvazimatı-şəhriyyə hər tərəfdən inşa olunur.” (Qarabağnamələr-3, 2006: 14). Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Pənahəli xanın sarayı Şuşanın qala divarlarına bitişik formada olub, hətta sarayın bəzi bölümləri qalanın xaricində yerləşirdi. Çox təəssüf ki, burada hər kəsin özü üçün tikdirdiyi evlərin üslubu haqqında bu qaynaqlarda məlumat yoxdur. O da bilinməkdədir ki, XIX əsrin başlanğıcından etibarən zəngin ailələrin evləri artıq Avropa memarlıq ənənələri ilə inşa olunurdu. Təkrar vurğulamaq məcburiyyətindəyik ki, bu evlərin 90 faizi dağıdılmışdır. 1855-ci il məlumatlarına əsasən demək mümkündür ki, Ağaçbazar, Rastabaz və Şeytanbazrı küçələrinin əsas olduğu Şuşa şəhəri eynən Avropa şəhərləri kimi eniş-yoxuşa baxmayaraq nizami quruluşa malik idi. Aşağıməhlə və yuxarıməhlə olmaqla iki yerə bölünən Şuşada 17 məhəllə mövcud idi (Azərbaycan memarlıq tarixi, 2013: 173). Şuşa qalasının dörd qala qapısı olmuşdur ki, bunlar aşağıdakılardır: Gəncə qapısı – şimalda (əsas qapı sayılırdı), Ağoqlan qapısı – şərq, İrəvan / Xəlfəli qapısı – qərb. Dördüncü qapının mövcud olduğu söylənsə də yeri məlum deyildir. (Azərbaycan memarlıq tarixi, 2013: 185).

Şuşa şəhəri inşa olunanda burada təkə müsəlman əhali yaşamırdı, hələ islamı qəbul

etməmiş xristian albanlar da Qarabağ ərazisində yaşayırdılar. Bu durumu göz önündə tutan Pənahəli xan Şuşa qalasının yaxınlığında tikdirdiyi məscidin yanında bir dənə də kilsə tikdirir. Bu haqda Baharlı “Əhvalati-Qarabağ” adlı əsərində məlumat verir. Hətta eyni müəllifin əsərinə nəzər etdikcə müşahidə etmək olur ki, Qarabağın xristianlıqdan müsəlmanlığa yenicə keçmiş əhalisi də vardır və onlar bəzən gündəlik dini ibadətlerini belə icra etmək istəmişlər (Qarabağnamələr-3, 2006: 37). Bu davranış biçimi ölkəmizdə mültikultural dəyərlərin və tolerantlığın Avropa və Amerikadan belə öncə mövcud olduğunu göstərir.

SONUC

Şuşada yerləşən və özəlliklə XIX yüzilliyin ortalarına aid olan binalarda qərb memarlıq üslubunun olduğunu söyləmək mümkün olsa da, hətta binaların fasadında barokko üslubunda elementlərin mövcudluğunu vurğulasaq da bunu isbat etməmiş bir az çətinləşir ki, bunun iki səbəbi mövcuddur. Birincisi binaların artıq dağıdılmış olmasıdır. İkinci səbəb isə mövcud qaynaqların bu haqda bilgi yetərsizliyidir. Təəssüf ki, Sovetlər Birliyi dönəmində çəkilmiş olan şəkillər də bu mələdə bizə yardımçı ola bilmir.

Bütün bunlara baxmayaraq Şuşanın şəhərsalma quruluşunun Avropa standartlarına bənzər olması, Şuşada müxtəlif dinlər üçün ibadət yerlərinin tikilməsi onu deməyə imkan verir ki, bu şəhər həm maddi baxımdan, həm də mənəvi baxımdan ən yüksək səviyyəli mültikultural dəyərləri olan tolerant bir yaşayış mərkəzi idi.

İlkin qaynaqlara – özəlliklə də “Qarabağnamələr”ə gəlincə söyləmək mümkündür ki, buradakı bilgiler az olsa da olduqca dəyərlidir və fotosəkillərin olmadığı bir dövrü işıqlandırmaq üçün əvəzolunmaz qaynaqlardır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan memarlıq tarixi (2013). III cild. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi

Hüseynov Y (2022). "Qarabağnamə". Bakı: "Füyuzat" nəşriyyatı

Qarabağnamələr (2006). I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb"

Qarabağnamələr (2006). II kitab. Bakı, "Şərq-Qərb"

Qarabağnamələr (2006). III kitab. Bakı, "Şərq-Qərb"

Qarabağnamələr (2020). Qarabağ haqqında tarixi əsərlər. Tərtib edənlər Akif Fərzəliyev və Nadir Axundov. Bakı: Qanun nəşriyyatı

Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmmədxan bəy Qarabaği (1877). Tarixi-Qarabağ. Əlyazma. AME M. Füzuli adına Əlyazmalar institutu, .M-195, s. 1a-70b

Rəsulzadə M. Ə (1915). Qurama. İqbal qəzeti, № 837, 12 yanvar

Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği (XIX əsr). Qarabağnamə. Əlyazma. AME M. Füzuli adına Əlyazmalar institutu, B-470, s. 1a-41a

